

Janko
Kos

O svetovnem, nacionalnem in regionalnem v jugoslovanskih književnostih

I

Za izhodišče temu razmisleku sem izbral dva citata. Med oznakami, ki jih je Goethe tik pred letom 1830 izrekel o razmerjih svetovne in nacionalne literature, je najbolj znana tale: »Nacionalna literatura ne pomeni kdo ve kaj, doba svetovne literature se približuje in vsakdo mora skrbeti, da jo pospeši.« O isti stvari sta Marx in Engels v Manifestu komunistične partije leta 1848 spregovorila z drugačnimi, vendar po smislu enakimi besedami: »Na mesto starih potreb, ki so jih zadovoljevali domači izdelki, stopajo nove potrebe, ki zahtevajo za svojo zadovoljitev proizvode najbolj oddaljenih dežel in podnebij. Na mesto starega lokalnega in nacionalnega zadovoljevanja svojih potreb s svojimi silami in zaprtosti vase stopa vsestranski promet, vsestranska odvisnost narodov drug od drugega. In kakor je na področju materialne, tako je tudi na področju duhovne proizvodnje. Duhovni proizvodi posameznih narodov postajajo splošna last. Nacionalna enostranost in omejenost postajata čedalje bolj nemogoči in iz mnogih nacionalnih ter krajevnih literatur nastaja svetovna literatura.«

Seveda se dajo ti citati različno razlagati in res se je to z njimi že velikokrat zgodilo. Vendar je na tem mestu zanimiva samo njihova povezanost z dogajanjem našega časa. Zdi se, kot da se v usodi današnjih književnosti — tudi teh, ki obstajajo v jugoslovanskem državno-družbenem prostoru — dogaja prav tisto, kar so napovedali v 19. stoletju. Zmeraj bolj govorimo, pišemo in mislimo tako, kot da nacionalne književnosti niso same sebi namen, zato ne smejo ostajati zaprte vase, težijo naj v širše bralne prostore, v nadnacionalne regije, v mednarodne književne, knjižne in knjigotrške povezave, z eno besedo v svetovno literaturo. Njihov pomen se naj meri tudi po tem, kako jih prevajajo, kolikšen je »izvoz« njihove »produkcije«, kako prodirajo na ta ali oni knjižni trg — na primer slovenska po Jugoslaviji, v Avstrijo, Italijo ali Nemčijo, srbska ali hrvaška v zahodno in vzhodno Evropo. Ta način govorjenja nam je znan iz ekonomije, kjer se terja, naj se nacionalne ali republiške ekonomije povežejo v višje regionalne enote, te pa v svetovno ekonomijo; kar pomeni, da v idejah o ekspanziji nacionalnih književnosti in njihovem medsebojnem povezovanju odmeva ekonomistično mišljenje. Podobnost misli in pojmov ni naključna. Kar sta Marx in Engels izrekla kot napoved prihodnosti,

se današnji literarni sociologiji kaže kot dejanska povezanost svetovne literature z ekonomsko strukturo modernega sveta. Za primer samó naključno iztrgan citat iz ene takšnih razlag: »Svetovna literatura je proces, ki mu tehnične in ekonomske pogoje ustvarja kapitalistična industrializacija. Ta vodi v pospeševanje prometa, v kvantitativno in kvalitativno intenziviranje mednarodne menjave tudi v kulturnem območju in v zvezi s tem — dolgoročno — v naraščajoče izenačenje življenjskih razmer, v zmanjšanje nesočasnega v sočasnem.«

S tega stališča se zdi, da je za literarno dogajanje naših časov bistveno predvsem preraščanje nacionalnih književnosti v nadnacionalne, najprej regionalne in zatem svetovnliterarne strukture v pravem pomenu besede.

II

Težavnost zastavljenega vprašanja je ta, da se nam prehajanje nacionalnih književnosti v svetovno kaže kot dvoumna misel, pojem svetovne literature pa sam na sebi kot nejasen pojem. Seveda nam je vseč splošno razširjeno mnenje, da sodi v svetovno literaturo tisto najboljše iz posameznih književnosti, ki je dostopno vsem, ker je hkrati partikularno in univerzalno, nacionalno in občečloveško. Toda pojem občečloveškega je v luči modernih psiholoških, socioloških in historičnih znanosti postal sporen, zato ni več mogoče opreti nanj pojma o svetovni literaturi. Lahko pa rečemo tudi drugače — da sodijo v svetovno literaturo klasiki vseh nacionalnih književnosti, njen temelj je torej svetovni literarni kanon kot enota nacionalnih literarnih kanonov. To je stališče literarnih kritikov, estotov, šolskih programov in priročnikov, ki iščejo v nacionalnih književnostih tisto, kar je vredno, da preide v »zakladnico« svetovne literature. Morda je na kaj takega mislil Goethe leta 1827. Toda težava je v tem, da svetovna literatura ne more biti mehanična ali z medsebojnim dogovorom potrjena vsota nacionalnih klasikov in posameznih literarnih kanonov. Svetovni literarni kanon bi lahko obstajal samo na podlagi vsesplošnega »consensa omnium« o klasičnem, klasiki in klasikih. Toda kdo naj odloči, kateri klasiki so nacionalni in kateri res univerzalni? Thomas Stearns Eliot te časti ni priznal Homerju, Horacu in Shakespearu, pač pa Vergilu, Danteju in Racinu; Goethe mu je bil samo nacionalen, ne pa univerzalen. Vendar mu lahko ugovarjamo. Če je Dante klasik v Evropi, Ameriki in Sovjetski zvezi, še ni nujno, da je to tudi za Nigerijo, Egipt in Kitajsko. Nacionalna klasika ne more eo ipso veljati za svetovno.

Obstaja še druga možnost za razumevanje svetovne literature, bližja morda tistemu, kar sta o nji zapisala Marx in Engels. Svetovna literatura naj bi zajemala vse tisto, kar se iz nacionalnih književnosti prebije na svetovna knjižna tržišča; kar se na njih najbolje prodaja in kar torej ustreza množičnemu okusu svetovnega bralstva, merjenemu po statistični kvantiteti. Problematičnost tega pojmovanja je na dlani. Svetovno literaturo bi v tem primeru sestavljali avtorji množične in trivialne literature s svojimi uspešnicami, ne pa v resnici najboljše pesniki in pisatelji posameznih literatur, ki se le izjemoma

ali pa v omejenem obsegu prebijajo na svetovni knjižni trg. V tej perspektivi bi svetovna literatura postala sinonim za multinacionalni literarni obrat in za njegov kapital, se pravi za distribucijo in konsumacijo na svetovnem književnem tržišču. Toda to po logiki samega pojma ne more biti identično s svetovno literaturo, ki je najprej produkcija in šele nato tudi distribucija in konsumacija.

Morda bi bilo zato primerneje trditi, da avtorje, ki iz nacionalnih književnosti prehajajo v svetovno, spoznamo ne po njihovem knjigotrškem uspehu, ampak po učinku, ki ga imajo na druge avtorje, na literarna gibanja in smeri, se pravi po pomenu, ki jim pripade v ustvarjalnem procesu in sami produkciji, pri avtorjih in ne le bralcih. Vendar lahko dvomimo tudi o tem. Byron je tak vpliv nedvomno imel in Prešeren prav nobenega — ali naj od tod sledi, da je Byron svetovna literatura, Prešeren pa ne? Ali sta Andrić in Krleža, ki sta ostala brez takšnega vpliva, manj svetovna od Borgesa ali Sartra, ki sta ga imela? Ali je torej ustvarjalni odmev sploh lahko poglavitno merilo, ko pa je očitno, da je tak odmev po svojem bistvu efekt in torej pragmatična kategorija?

Poskušajmo ta vidik popraviti z majhnim dopolnilom. Morda za svetovnost kakega avtorja ni važno, ali dejansko učinkuje na ustvarjalnost in produkcijo, pač pa da je v posesti tistega, kar takšne učinke omogoča — namreč da ustvarja na ravni obče ali epohalne problematike nekega zgodovinskega sveta, kar je pogoj, da se njegovo literarno izkustvo lahko prenaša na druge. Za takšno epohalno izkustvo bi danes na primer morala veljati izkušnja konca metafizike, posledic metafizičnega nihilizma in možnosti njegovega premagovanja. Zdi se, da bi torej v presoji svetovnosti kakega avtorja njegov dejanski odmev lahko zanemarili, ker je pač odvisen od naključnih okoliščin, razmer in možnosti — na primer od majhnosti literature, ki ji pripada, jezika, v katerem piše, in podobno — se pravi od stvari, ki avtorjevemu pomenu ne morejo ničesar bistvenega dati pa tudi ne odvzeti. Potemtakem se zdi ta vidik trdnejši od drugih. Seveda je mogoč ugovor, da je v kakšnem zgodovinskem času negotovo, kaj je njegova bistvena epohalna problematika. Ali ne gre pogosto za vprašanja, ki so epohalna samo v okviru določene kulture in se post festum izkažejo za kratko-ročna in lokalna? Pustimo veljati tudi ta ugovor. To pa pomeni, da so naše misli o tem, kaj je pravzaprav svetovna literatura, vendarle problematične in omejene.

III

Procesi, ki povezujejo nacionalne književnosti v svetovno literaturo, so seveda realni ne glede na to, kaj o njih mislimo in kako si jih poskušamo razložiti. Vsi vidimo, da se dogajajo; da potekajo po svojih posebnih, včasih tudi ekonomskih zakonih, in da so v tem smislu, historično nujni, morda celo smiselni. Toda hkrati je res, da so ti procesi nejasni, njihov pomen dvoumen in prihodnost negotova.

Zato je o razmerju med nacionalnimi književnostmi in svetovno literaturo treba govoriti tudi drugače. V primerjavi s pojmom sve-

tovna literatura se zdi pojem o nacionalni književnosti konkreten, trden in samoumeven. Njenega bistva resda ni mogoče več razlagati s kategorijami nacionalni duh, duša ali karakter, kot da je nacionalna književnost njihova emanacija, poosebljenje ali izraz. Ti romantični pojmi so nam samo še nepreverljive abstrakcije. Kljub temu pa nacionalna književnost ni prazen pojem, kajti določajo jo sestavine, ki so v historičnem horizontu realne, v svoji relativni časnosti pa bolj ali manj konstantne. Najbolj trajno in osrednje teh določil je določilo jezika, ki je zato temelj nacionalne književnosti, tisto, kar jo ločuje od drugih in ji daje avtonomnost na vseh ravneh. Jezik, ki strukturira nacionalno književnost, je nosilec posebnih foničnih in ritmičnih lastnosti, posebne intonacije, ritmike in melodije, posebne logike svojega besedišča in sintakse, to pa zato, da prek vsega tega realizira specifične spoznavne, emotivne, imaginativne, estetske prvine, ki so značilne prav zanj. Jezik je način doživljanja, mišljenja in vrednotenja. Ta način se do kraja realizira šele v nacionalni književnosti, kajti pesniki in pisatelji so varuhi jezika, ki jim je izročen v uporabo, uresničevalci njegovih možnosti, namena in bistva. Iz jezika dobiva nacionalna književnost posebnosti, ki sestavljajo zaokrožen svet misli, etosa in okusa. Kanon takšne književnosti nastaja iz okusa, vrednot in meril, ki so značilni prav zanjo in različni od drugih. Toda nad ravni jezika obstajajo v nacionalni književnosti še druge ravni, ki niso tako temeljne, pa vendarle bistveno znamenje njenega obstoja — od tipičnih motivov, tem in idej do specifičnih literarnih vrst, zvrsti in form. Te ravni potrjujejo obstoj nacionalnih književnosti tudi tam, kjer so razlike v jeziku sicer majhne, tako med srbsko, hrvaško ali bosensko-muslimansko književnostjo. Na teh ravneh se kot določilo nacionalne književnosti uveljavljajo namreč historične posebnosti nacionalnega položaja, geopolitične usode, religioznih tradicij, sociokulturnih struktur, sosedstva z drugimi narodi in njihovih kulturnih vplivov, vse to pa se v stoletjih skupne človeške usode izkristalizira v tipičnost, ki postaja konstantna in za književnost nujna, tako da je ni mogoče samovoljno spreminjati ali iz nje izstopiti — razen seveda v praznino literarnega nihilizma.

Predvsem pa je ni mogoče zavreči zaradi umišljene nujnosti, naj se nacionalne književnosti stopijo v svetovno literaturo, narodi pa izenačijo in poenotijo v en sam, za vse obvezen univerzalen model človeštva. Vemo seveda, da je to ideal univerzalnega racionalizma, ki se sklicuje na ustvarjalnost kot na zadnjo možnost človeka po zlomu metafizične transcendence; in ki vidi v nji tisto pravo bistvo človeka, ki ga bo potrebno realizirati v čisti obliki po vsem površju zemlje in vanj pretopiti vsakršno nacionalno različnost. Toda če je ustvarjalnost edino, kar preostane modernemu človeštvu po zlomu metafizike in kar ga edino lahko zavaruje pred vsemogočnimi posledicami metafizičnega nihilizma, potem se legitimnost nacionalnih književnosti prav iz nje ponovno potrjuje. Ustvarjalnost je v literaturi tako kot povsod drugod mogoča samo kot preoblikovanje dane podlage, v tem primeru jezika in tradicije, ki konkretno obstajata samo na način nacionalne književnosti. Ustvarjalnost, izvirnost, inovativnost so mogoče samo s spre-

minjanjem, obnavljanjem ali pa tudi z destrukcijo takšne podlage, nikakor pa ne zunaj nje in brez nje, se pravi z izbrisom nacionalne književnosti kot take. Brez nje ni mogoče stopiti v svetovno literaturo, kajti takšna literatura sama na sebi ne obstaja. Literatura je v svoji konkretnosti zmeraj nacionalna.

IV

Odprimo vprašanje, ali naj se prehajanje nacionalnih književnosti v svetovno literaturo dogaja prek večjih, večnacionalnih in nadnacionalnih, v tem smislu torej regionalnih povezav, sklopov in sistemov. Ali naj si prihodnji razvoj slovenske, hrvaške, srbske ali makedonske književnosti na tleh današnje večnacionalne socialistične Jugoslavije zamišljamo kot njihovo preraščanje v nekakšen višji literarno-produkcijski sistem, kj bi ga lahko imenovali jugoslovanska književnost, pa čeprav samo v smislu regionalnega pojma, ne pa kot ime za literaturo v pravem pomenu besede?

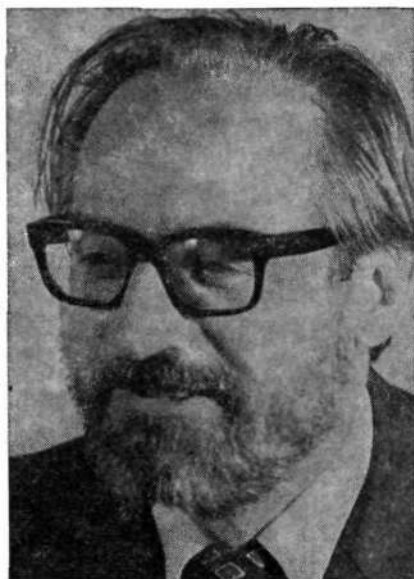
Dejstvo je, da nacionalne književnosti skoraj nikoli — zlasti v sklenjenih civilizacijskih območjih — niso bile razvojno izolirane, ampak so se povezovale v večje regionalne enote; tako že v sumersko-akadskem, grško-rimskem ali evropskem srednjeveškem območju. Primeri seveda opozarjajo, da se takšno povezovanje ne ozira na sorodnosti jezika ali etnosa, ampak so zanj odločilne geopolitične in sociokulturne zveze. Poleg tega je iz zgodovine posameznih književnosti očitno, da se v svojem razvoju praviloma pomikajo skoz različne regionalne povezave, in prav to spreminja njihovo prvotno podobo. Današnje jugoslovanske književnosti so v prejšnjih dobah — ko še niso bile jugoslovanske v pravem pomenu besede, ampak kvečjemu južnoslovanske, balkanske ali srednjeevropske — pripadale različnim regionalnim strukturam. To velja zlasti za njihove začetke in prva obdobja. Slovenska književnost je bila do 18. stoletja tipološkostrukturalno enaka slovaški, lužiškosrbski, litovski, letonski, estonski in finski; hrvaška je bila od začetka do razsvetljenstva najbližja madžarski, češki in poljski, hkrati pa je bila tudi sama v sebi močno razčlenjena, saj je dalmatinsko-dubrovniška književnost od 15. do 18. stoletja sorodna novogrški na Kreti, tako da spada v isto beneško-mediteransko literarno regijo. Srbska književnost se skoraj do 19. stoletja z makedonsko in bolgarsko zadržuje v območju enakega modela, ki ima svoj izvor v bizantinski literaturi, sega pa še dlje v književnosti Sirije, koptskega Egipta, Etiopije in Armenije. Po svojih nastavkih in prvotni tipologiji pripadajo jugoslovanske književnosti bistveno različnim regionalnim sestavam; iz teh so šele proti koncu 18. stoletja začele stopati v nove povezave z drugimi balkanskimi in srednjeevropskimi književnostmi, večidel v okviru Avstrije oziroma Avstro-Ogrske, pod navzkrižnimi vplivi nemške, francoske, ruske literature in z mnogimi skupnimi značilnostmi — od posebnega pomena nacionalne ideje do enakih literarnih smeri, zvrsti in form. V tem okviru so se jugoslovanske književnosti nedvomno začele približevati druga drugi, o čemer pričujejo tudi konkretni stiki, vplivi in interference, začenši z Vrazovim primerom.

Vendar se vse to ni dogajalo v zaprtem literarnem prostoru, ki bi bil tipično jugoslovanski ali vsaj južnoslovanski, temveč v širših razsežnostih srednjeevropskih, balkanskih in jugovzhodnoevropskih regij, v katere so stopale še druge književnosti — madžarska, slovaška, romunska, novogrška, albanska.

Z nastankom večnacionalne Jugoslavije se je izoblikovala možnost za geopolitično in sociokulturno povezovanje jugoslovanskih književnosti v novo regionalno strukturo. Seveda je upravičeno vprašanje, ali je spričo današnje povezanosti srednjeevropskega, balkanskega in sploh evropskega literarnega prostora ta regija zares izključno jugoslovanska ali pa gre za širše, naddržavne regionalne povezave. Res je seveda, da že od leta 1918 naprej naraščajo med jugoslovanskimi književnostmi medsebojni stiki, vplivi in prenosi. Za slovensko književnost govorijo o tem Krleževi vplivi na Kosovela, Krefta in Brnčiča; ali pa manj znano dejstvo, da so Kosovelove konstruktivistične pesmi, ki veljajo za enega od začetkov moderne slovenske poezije, nastale najbrž po vzorcih sicer nepomembne lirike Ljubomira Micića; za povojno slovensko književnost pričuje o takšnih povezavah vpliv Vaska Popa na slovensko poezijo petdesetih let ali pa Danila Kiša na slovensko prozo proti letu 1980. Toda podobni vplivi so obstajali že v 19. stoletju in na začetku tega stoletja. Pač pa je očitno, da se v teh književnostih skoz njihove sodobne pretvorbe še zmeraj ohranja historična substanca, ki je odločilno znamenje njihove nacionalne specifikke — v slovenski književnosti jo najdemo tako pri Zajcu, Menartu in Šalamunu kot pri Fritzu, Šeligu in Jesihu, se pravi pri avtorjih, ki po veljavni nomenklaturi pripadajo različnim ali celo nasprotnim smerem antimodernizma, modernizma in postmodernizma. Naj se torej jugoslovanske književnosti dejansko povezujejo v posebno regionalno enoto ali pa je ta enota bolj fikcija kot stvarnost, obstajajo predvsem kot nacionalne književnosti s svojo posebno tradicijo. To se razodeva že v kanonu vsake od njih. Literarni kanoni teh književnosti se razlikujejo po izhodišču in merilih, zato Prešeren Krleži ni mogel biti klasik v tistem pomenu, kot ga razume slovenski literarni prostor. V jugoslovanskem prostoru ne obstaja en sam literarni kanon. Jugoslovanskega literarnega kanona ni, razen v domišljiji šolske birokracije, ki z mehaničnim seštevanjem nacionalnih literarnih kanonov sestavlja fiktivni kanon »skupnih jeder«.

Po vsem tem ni napak trditi, da se v današnjem položaju jugoslovanskih književnosti z neenakimi deleži prepletajo njihova nacionalna, regionalna in svetovna določenost; da pa so nekateri elementi tega položaja negotovi. To velja tudi za njihovo prihodnost. Vendar se iz indicij najnovejšega literarnega razvoja po svetu zdi verjetno, da bosta nacionalna in regionalna specifičnost teh književnosti pridobivali, ne pa izgubljali pri svoji teži. V to smer kaže zlasti upadanje modernizma, ki je bil v literarni umetnosti — podobno kot v arhitekturi — po svojem bistvu predvsem »international style«, saj je težil k univerzalnosti enakih vsebin in form, s tem pa k izbrisu nacionalno-regionalnih razlik ali vsaj k njihovemu racionalnemu izenačenju; s postmodernizmom se nedvomno nakazuje vračanje k historičnemu, nacionalnemu in regionalnemu. Seveda ni mogoče trditi, da bo postmodernizem edina

ali celo glavna literarna smer po modernizmu, vendar je gotovo vsaj to, da se bo težnja k uniformnosti modernega sveta tudi v literaturi zmeraj bolj srečevala z živimi silami pluralizma in različnosti, ki imajo svoj izvir v historičnosti nacionalno-regionalnih tradicij. Zato so tudi pesniki in pisatelji jugoslovanskih književnosti s svojim delom postavljeni med oba pola sodobne literarne situacije — kot varuhi jezika ostajajo v območju nacionalne tradicije, kot ljudje moderne epohe morajo iz te tradicije iskati odgovor na vprašanja, ki jih zastavlja stanje modernega sveta. To pa je seveda predvsem usodno vprašanje metafizičnega nihilizma, njegovega izziva človeku in možnosti življenja onstran nihilizma, se pravi življenja, ki bi bilo zares »novo življenje« po Cankarjevi rabi teh besed.

Tone
Pavček

Pesmi z goličave

GOLIČAVA Na goličavi postavim hlev.
Na goličavi. Na burji. Na samem.
I Zemlji vzamem najtrdnejši kamen,
bogovom ogenj ali vsaj topel pepel
in iz hleva, novega doma na goličavi,
zaveje po bližnjem, po bližini živali.

Potlej bom hodil vanj v mrzlih dneh in nočeh
kakor v cerkev, ki je po meri človeka.
Iz vlažnih gobcev curel